

de St. Gommarus- of Westerkerk

te Enkhuizen

1. Inleiding

Citaat uit het boekje D. Brouwer: Beschrijving van de St. Gomarus- of Westerkerk en de St. Pancras of Zuiderkerk:

“Dat Enkhuizen op het bezit van twee “hoofdkerken” kan bogen is te verklaren uit de omstandigheid, dat de stad ontstaan is uit de vereniging (bij privilege van Graaf Willem V, 16 maart 1355) van twee kerspelen: Sint Gommerskerspel (westelijk gebied) en Enkhuizen (Sint Pancraskerspel), buitendijks gelegen. Van beide gebouwen is de hoofdas west – oost. Het koor met het hoofdaltaar in het oosten, de toren, die echter bij de Westerkerk ontbreekt, maar in het oorspronkelijk bouwplan moet zijn opgenomen, aan het westelijk eind van de hoofdbeuk. In de Middeleeuwen werd aan die “heilige lijn” zoals zij heette streng de hand gehouden. Het is misschien louter toeval dat de assen van beide kerkgebouwen in één lijn liggen”

Einde citaat

2. Het ontstaan van de kerk

Bewoningsgeschiedenis van de streek

In Westfriesland worden geen sporen gevonden van bewoning uit de Romeinse tijd. Men neemt aan dat in die tijd de zeespiegel hoger was en door wateroverlast Westfriesland niet- of slecht bewoonbaar was. Na het jaar 700 of 800, zo wordt verondersteld, werden de omstandigheden beter en keerden de mensen in dit gebied terug.

We zitten dan in de Karolingische tijd (700 tot 1000 na Chr.) waarin heel Nederland werd gekerstend. De kerkelijke organisatie werd daarbij gebruikt om politieke macht uit te oefenen en uit te breiden. In Westfriesland ging dat ten koste van de Friezen. In deze geïsoleerde gebieden vond dat proces vermoedelijk wat later plaats door verzet tegen die Frankische invloed vanuit het zuiden.

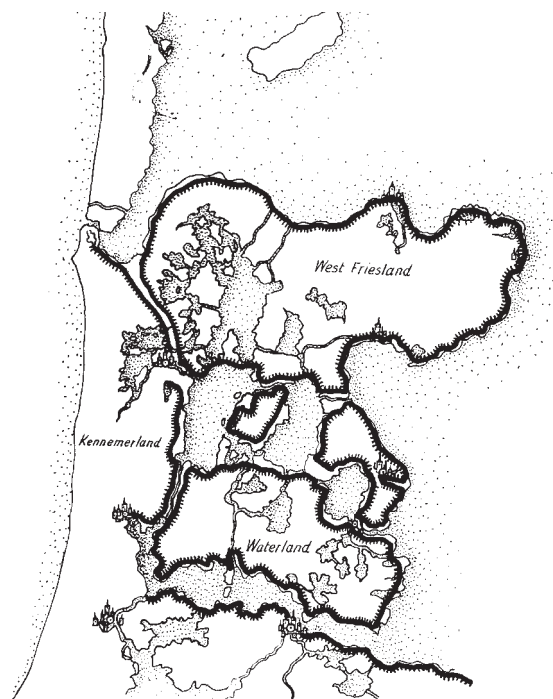
Men begon geleidelijk het Westfrieze veengebied vanuit de hoger gelegen gebieden te ontginnen. Tegelijkertijd moest men zich tegen het buitenwater beschermen door de aanleg van dammetjes en kaden. Gaande weg ontstond er een primair stelsel van waterkeringen dat rond 1200 en 1300 was uitgegroeid tot de Westfrieze Omringdijk.

Toen de bevolking in dit gebied toenam, ontstonden onder kerkelijke invloed een aantal kerspelen: Hoogkarspel, Bovenkarspel en ook Gommerskarspel. Ze liggen op één rij tussen plaatsen met geografisch georiënteerde namen zoals Westwoud, Lutjebroek, Grootebroek en als laatste: Enkhuizen. Het woord karspel of karspel duidt op een kerkelijke gemeenschap, een parochie.

De naam Gommerkerspel verwijst naar een kerk of kapel die aan Sint Gommarus (met twee keer de letter “m”) is gewijd. Niet te verwarren met de godsdienstgeleerde Gomarus (met één “m”) uit de 17e eeuw. De naam wordt overigens steeds wisselend geschreven.

Wie was Sint Gommarus ?

Sint Gommarus, in het Latijn S. Gummari, is een heilige die werd geboren in de 7e eeuw en in Belgisch Brabant leefde, in de stad Lier (Emblem-Lier) om precies te zijn. Sint Gommarus verbleef

Afb. 1: Westfriesland ca 1300

zekere tijd aan het Merovingische hof en kwam in de wapendienst terecht. Later werd hij monnik. De oudste letterkundige bron is de heiligenlegende “Vita Gummeri”, geschreven omstreeks het jaar 1000. In dat verband mag worden vermeld dat Sint Gommarus tijdens zijn leven en daarna in verband werd gebracht met de strijd tegen de Friezen respectievelijk de Noormannen.

Het is daarom niet uit te sluiten dat wanneer de grens van het Frankische rijk verschoof, ook Gommarus als patroon van het grensgebied meereisde. Dit zou zijn verering in Nederland kunnen verklaren, aldus Prims in “*Antwerps cultuurgroei*”. Mogelijk heeft het Benedictijner klooster in Egmond een rol gespeeld bij de keuze hier ter plaatse voor Sint Gommarus als schutpatroon voor de kerk.

Afb. 2: St. Gommarus

De stichting van een eerste Sint Gommaruskerk

De stichting van Gommerkerspel, en dus van de stichting van een kapel of kerk die aan St. Gommarus was toegewijd, vond naar voorzichtige schatting plaats in de jaren tussen 1100 en 1200 na Chr.

Tot die conclusie komt Peter Zwart na bestudering van plaatselijke bronnen en gegevens uit de stad Lier. Met die stad heeft Enkhuizen lang een kerkelijke band gehad. Rijkenberg vond een vermelding, dat de Enkhuizers vroeger, ten einde de Relieken van St. Gummarus te vereren, gewoon waren een bedevaart te doen in Lier.

Het museum Boymans-Van Beunigen bezit zelfs een 16^e eeuwse prent met een afbeelding van St. Gommarus en ook met de wapens van de stad Lier en de stad Enchusen.

Genoemde schatting van de stichtingsdatum past overigens in een vermelding in het boek “*Vroeg Middeleeuwse zandstenen sarcofagen in Friesland en elders in Nederland*” van H. Martin (1957) waarin deze schrijft dat er in de periode van 1136 – 1173 veel Romaanse kerkjes zijn gebouwd. Daarbij werd Westfriesland met name genoemd.

Zeker is dat er ergens in Westfriesland in 1204 al een kapel bestond die aan Sint Gommarus was gewijd. Waarschijnlijk stond die kapel in Gommerskerspel. De eerste pastoor die Rijkenberg vermeldt vond in de kerkelijke archieven was Hentius, die “den 21^e augustus 1204 tien ponden aan de abdij van Egmond besprak”. De oudste vermelding van de naam Gommerkerspel in de burgerlijke archieven is uit 1311.

Op zoek naar de voorganger(s) van de huidige kerk

Tussen de eerste vermelding van het bestaan van een Sint Gommaruskerk of -kapel en de start van de bouw van de huidige kerk, als elders aangegeven in 1470, zit zo’n 260 jaar. Er zijn dus voorgangers geweest. Maar stonden die voorgangers ook op dezelfde plaats? Die vraag kunnen we bevestigend beantwoorden als we aannemen dat die eerste kapel in Gommerkerspel stond en niet elders, en als we ook aannemen dat het oude Gommerkerspel zijn kerkelijk centrum vond op de plaats van de huidige Westerkerk. Er zijn aanwijzingen die hierop wijzen, maar er zijn ook aanwijzingen die op het tegendeel duiden.

Wat de bovenstaande theorie ondersteunt:

- De bouw van de 3 vrouwenkloosters rond de plaats waar de huidige Westerkerk staat, vonden volgens Brandt plaats in:
  - 1) 1420 doch mogelijk al in de 14^e eeuw (St. Ursula- of Suijder Clooster)
  - 2) van 1441 tot 1465 (St. Clara- of Bervoeten Clooster), en eveneens
  - 3) van 1441 tot 1465 (St. Ceacilia- of Wester Clooster).

Als deze jaartallen kloppen liggen dezen dus vóór het tijdstip waarop met de bouw van de huidige Westerkerk werd begonnen. Ofwel er stond al een oudere kerk waar zich kloosters omheen hadden gevestigd.

- Het is opvallend dat de lange rechte weg door de Streek tot aan de Westfriese Omringdijk alleen bij de Westerkerk een opvallende knik maakt. De conclusie moet zijn dat vanaf het ontstaan van die weg daar iets belangrijks moet hebben gestaan. Iets waar je het verloop van de weg op aanpast. Dat zou dus een kerk kunnen zijn.
- Aan de genoemde weg liggen ook de andere kerspelen. Gommerkarspel past in die reeks.
- De bouw van de St. Laurens- of Grote Kerk in Alkmaar en de bouw van de Grote Kerk in Hoorn vonden ook plaats op lokaties waar eerder al kapellen of kerken stonden.

De fasering die bij de bouw van de Westerkerk is aangebracht, kan er ook op wijzen dat er op deze plek al een ander kerkgebouw heeft gestaan. Die voorganger moet dan aan westkant van het bouwterrein worden gezocht.

Hierbij past ook de vraag of het hergebruikte hout dat in de kap in de laatste bouwphase is gevonden, mogelijk van die voorganger afkomstig is. Een uitgevoerd jaarringonderzoek wijst echter niet in die richting. Eén hergebruikte balk werd gedateerd op 1460 ± 5 jaar en de datering van rechthoekige, hergebruikte sporen is niet gelukt.

Het grondonderzoek leverde dus zoals gezegd niets op, maar toch zijn er andere spaarzame sporen gevonden die mogelijk teruggaan op een voorgaande kerkje of kapel.

Die sporen bestaan uit:

- Delen van een of meer deksels van sarcofagen (stenen grafkisten) zijn gebruikt als traptreden in de zuidelijke traptoren. De ornamentering wijst op een sarcofaag, volgens Martin van het type IV (midden 12^e eeuw tot einde 13^e eeuw).
- In de kerk gevonden rode zandstenen grafzerken, die eerder als altaarstenen zijn gebruikt, zijn waarschijnlijk ook afkomstig van sarcofagen, dan wel afkomstig uit een groeve waar ook sarcofagen werden gemaakt.
- Enkele stukken hergebruikt tufsteen in de oudste bouwphase.

Wat de theorie niet ondersteunt:

- Er zijn aanwijzingen dat zich noordelijk van de Streek en de stad, op een lijn ter hoogte van Kadijken, oudere bewoningskernen hebben bevonden. Mogelijk is Gommerkarspel daar ontstaan en later verplaatst.
- In een historie van Enkhuizen uit 1660, toegeschreven aan Advocaat, staat bij Anno 1427: “hebben die van Gommerkarspel haer Kerck van buyten mede opgebroomden, ende plaets begrepen in de den Omrinck van Enchuysen, daer se nu ten deele hare huysen hadden geset, om bevrijt en beschermt te wezen voor de Vyanden....”.
- Met grondradar is geprobeerd oude funderingsresten op te sporen. Men kon veel op de monitor zien, maar niets dat duidde op oude funderingen.

Er wordt wel van uitgegaan dat bronnen van Advocaat minder betrouwbaar waren dan die van Brandt. Maar zoals gebleken is, is Brandt op het punt van de stichtingsdata van de Westerkerk ook niet goed ingelicht.

De aanwezigheid van kloosters voordat met de bouw van de Westerkerk begon, bewijst echter dat er voor de Westerkerk tenminste één St. Gommaruskerk op deze plaats heeft gestaan.

De stichting van de huidige St. Gommarus- of Westerkerk

Tot nu toe ging men af op wat de geschiedkundige Gerard Brandt in zijn kroniek vermeldt als stichtingsdatum van deze kerk: 1351, 1370 of 1427. Ook Brandt zat met verschillende bronnen die elkaar tegen spraken. Hij schrijft: “menen eenige.....maer andere seggen....”.

D. Brouwer heeft er daarom maar het volgende van gemaakt: “Het is niet mogelijk vast te stellen, in welk jaar de Gommarus-kerk of Westerkerk is gesticht, hoe het verloop van de bouw is geweest ....”.

Tijdens de 1e fase van de laatste restauratie (1998 – 2001) heeft men een jaarringenonderzoek uitgevoerd aan het hout van de kap. Op grond van de uitkomsten hiervan gaat men er nu vanuit dat deze data van Brandt niet juist zijn.

Het onderzoek bevestigt dat de kerk niet in één keer afgebouwd is tot z'n huidige vorm, maar in drie fasen is gerealiseerd. (zie hieronder).

Misschien hebben de stichtingsdata van Gerard Brandt betrekking op voorgaande bouwactiviteiten aan de voorganger. Gebleken is namelijk dat het kaphout in de bouwfasen 1 en 2 dateren uit 1470/1480 resp. 1490. Het jongste kaphout is gevonden in bouwfase 3 en dat hout is van 1516. Dit houdt weer in dat de Westertoren, met als stichtingsdatum 1519, direct na de bouw van de kerk zelf is gebouwd.

De hier genoemde jaartallen, verkregen uit jaarringonderzoek, zijn niet per definitie de data dat er ook daadwerkelijk met de bouw van die fasen is begonnen. Er zit een zekere tijd tussen het kappen van het hout en de toepassing daarvan. Theoretisch kan er echter niet veel eerder met de bouw zijn begonnen, wel later.

Het eerder genoemde grondradaronderzoek heeft ook geen gegevens opgeleverd over extra uitgevoerd heiwerk. Volgens Brandt zou dat uitgevoerd zijn om later een volwaardige kerktoren te bouwen.

3. Bouwvolgorde en bouwfasering

De kerk werd gebouwd van het oosten naar het westen. Men wilde er eerst nog een kruiskerk van maken maar later heeft men besloten de kerk rechtdoor naar het westen te bouwen. Men kan dat nog zien aan de afstand tussen de pilaren op de plaats waar men het transept (=dwarsvleugel) had willen maken.

Gerard Brandt zegt het als volgt:

Men dacht daer noch een kruiswerk aen te setten naer 't uitwysen der pylaren, maer daerna heeft men sich in den jaere 1443 (dat klopt waarschijnlijk niet) anders beraeden en recht uit getimmert tot aen de Suider en Noorderdeur. Naderhand liet men het werk uit onmaght steeken totdat het voltooit wierde in den jaere 1462; ofte gelijk andre seggen omtrent het jaer 1486; of 1500 of 1519 (*dat jaartal klopt wel volgens het bouwhistorisch onderzoek*); soo verscheiden spreken de Gedenkschriften. Noch waren die van Gommerskerspel van voornemen om de middelkap met een hoogen toorn te vercierien, waertoe sij 't fundament wel sterk geheidt hadden, 't geen noch tegenwoordig onder de aerde te vinden is. (*van dat fundament hebben wij dus niets kunnen vinden*)

Tijdens de laatste restauratie heeft men behalve het jaarringonderzoek ook een onderzoek verricht naar de vele telmerken die in de balken nog bijna volledig waren terug te vinden.

Die telmerken geven heel duidelijk aan in welk gedeelte men is begonnen en in welke volgorde is gebouwd.

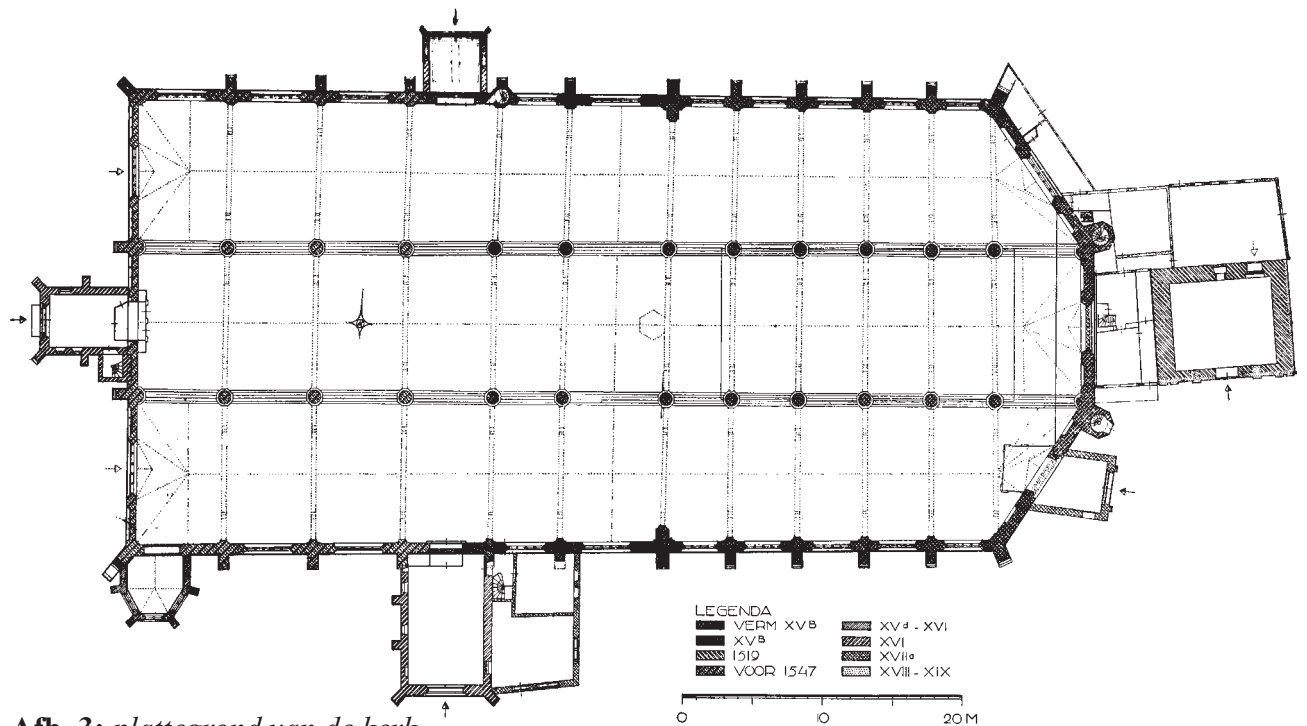
Maar na lang kijken zijn er nog veel meer uiterlijkheden die op die bouwfaseringen wijzen. Behalve in de verschillen in de breedte tussen de kolommen zijn er ook verschillen in de stenen van de kolommen, in de muurbogen, in de gevelmetselwerken en raampartijen enz.

Fase 1

Men is de bouw begonnen met het meest oostelijk deel van de kerk. Hier begon de bouw omstreeks het jaar 1470. Fase 1 liep vanaf de oostgevel tot het vergrote travee (de ruimte tussen de pilaren). Daar is ook in de buitenmuren een vergrote muurdam te zien. In fase 1 onderscheidt zich nog een fase 1a en 1b. Fase 1a betreft de zuidbeuk van oost naar west (1470).

Fase 1b betreft de midden- en de noordbeuk van west naar oost.(1480/1481)

De drie beuken van deze z.g.n. hallenkerk zijn dus tegelijk opgetrokken en niet zoals D. Brouwer aannemelijk vond: eerst de middenbeuk en later als uitbreiding de beide zijbeuken.

Afb. 3: plattegrond van de kerk

Fase 2

Omvat het vergrote travee met daarbij het daarop volgende travee in westelijke richting (1488). Dus tot aan het noord- en zuidportaal. Na deze fase is de bouw voor langere tijd onderbroken. Hiervan getuigen bouwsporen van een restant van een tijdelijke topgevel die in de zuidelijke kap is gevonden. Men moet zich voorstellen dat de kerk in doorsnede hier met een tijdelijke houten wand werd dichtgezet. Boven zijn op het genoemde restant van die wand nog enige leien aangetroffen. Advocaat vermeldt (de datum klopt niet): “Anno 1486: In ’t selfde Jaer worde onze Wester-Kerk volbout, die nu lange jaren aen ’t West-ende maer met Delen en andere materialen per forme dicht gemaekt was.....”. Dit had dus betrekking op een bouwkundige beëindiging van fase 2.

Fase 3

Vanaf de noord- en zuidoer tot de westgevel. (1516)

Fase 4

De klokkentoren 1519

Het lijkt er op dat in de eerste fase reeds direct een verzakking plaatsvond. Dat is te zien aan de scheefstaande kolommen in het oostelijk deel van de kerk. Opvallend is dat de scheefstand zich in afnemende mate voortzet tot halverwege de kerk. Dat het oostelijke raam in de middenbeuk werd dichtgemetseld heeft hier geen goed aan gedaan door het extra gewicht. De muur staat hier ruim 30 cm.” uit het lood”. Het is ook goed mogelijk dat de aanleg van grote regenbakken tegen de oostelijke gevel en de aanwezigheid van de stenen traptorentjes hierop van invloed is geweest, door het gewicht daarvan.

Hoe is de kerk gebouwd?

Men mag aannemen dat de grondslag op de bouwplaats van oudsher al boven de het maaiveld in de naaste omgeving uitstak. Na de uitvoering van graafwerkzaamheden begon met de uitvoering van heiwerken. Houten palen werden dicht op elkaar de grond ingedreven. Vanaf een niveau dat zich onder de grondwaterspiegel bevindt werden vervolgens van metselsteen de funderingen gemetseld onder muren en pilaren. Na de aanleg van de fundering werden vervolgens de bakstenen muren en de natuursteen pilaren opgetrokken tot het niveau van de bovenkanten van de kapitelen. (bovenste versiering op de zuilen)

De pilaren en de muren werden ten behoeve van de stabiliteit nu eerst aan elkaar gekoppeld met tijdelijke trekbalen. De ijzeren ogen voor de bevestiging van de trekstangen zijn nog aanwezig. De trekbalen uit de laatste bouwfase (fase 3) zijn gehandhaafd en zitten nog op dezelfde plaats. Er wordt wel beweerd dat die 5 trekbalen ook in de eerste bouwfases dienst gedaan hebben. Ze zijn dus mogelijk hergebruikt.

Vervolgens werden houten jukken opgericht (in de muren) waarop de grote trekbalen werden opgelegd. Die jukken bestaan uit: (zie afbeelding)

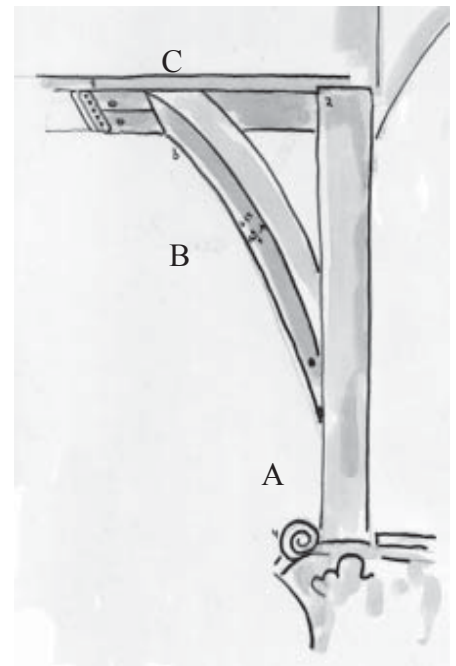
- muurstijl (A)
- stijve hoekverbinding bestaande uit korbeel (B) en sleutelstuk (C).

Hierna werden de muren verder opgemetseld tot de onderkanten van de muurplaten en met ankers aan de jukken en de horizontale trekbalen verbonden.

Tenslotte werd de kap gemaakt door op de trekbalen spanten op te richten, compleet met kreupele stijlen, gordingen, dakhout en leibedekking. Tenslotte werden onder de spanten nog de houten gewelven aangebracht.

Bouwsporen

Van oorsprong zat er ook een raam in de oostgevel. Dat raam is later dichtgemetseld. Bij de 1e fase van de laatste restauratie bleek dat het verband tussen de gevelmuur en de baksteen raamvulling door scheurvorming ernstig te wensen overliet. Op één plaats zat er een horizontale scheur en werd metselwerk naar buiten gedrukt. Hier bleek in het metselwerk nog een brugstaaf van het verdwenen raam te zitten. Omdat de muur hier, als eerder vermeld ook nog ca. 30 cm “uit het lood” staat, werd gevreesd voor de stabiliteit en was het nodig reparaties uit te voeren en een betere verankering aan te brengen.

Afb. 4: jukstel

Elders zijn de telmerken beschreven die zich in het hout van de dakvoeten bevindt. De aanwezigheid van die telmerken wijst op een zekere mate van prefabricage van die onderdelen. De telmerken geven inzicht in de fasering en de bouwvolgorde.

Ook in de natuursteen elementen van de pilaren zijn ingekraste telmerken te vinden. Die onderdelen werden eveneens elders van tevoren klaargemaakt om op de bouwplaats te worden samengevoegd.

In het boek “Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel Westfriesland, 1955 staat geschreven dat de pilaren in het priesterkoor vroeger beschilderd zijn geweest. Bij de restauratie in de jaren '50 van de vorige eeuw zijn verfresten op het natuursteen gevonden. De witte verfsporen zijn nog duidelijk te zien. Ook hebben op de pilaren tussen de zuid- en de middenbeuk tot ongeveer in het midden in de kerk en op een hoogte van 2,5 m, letters gestaan. De letters zijn weggegraven maar nog wel enigszins zichtbaar. Vanuit de zuidbeuk is te zien dat de meest oostelijke pilaar was voorzien van de letter A. In westelijke richting stond er op de volgende pilaren de letters B, C enz. Aangenomen wordt de letters te maken hebben met de vakindeling der grafzerken.

Aan de houten beschietsing in de gewelven, bestaande uit dunne (gedisselde) planken van eikenhout, zijn in de loop der tijd vele reparaties uitgevoerd. De nieuwe delen, veelal van geschaafd naalddhout, hebben evenwijdige, “bezaagde” zijanten. De oorspronkelijke delen hebben dat niet. Plafondbeschilderingen zijn nooit gevonden. Het is ook niet bekend of de gewelven reeds vanaf het begin geschilderd waren. Misschien waren ze in het begin ongeschilderd en zijn ze later geschilderd om na reparaties ontstane kleurverschillen e.d. weg te werken.

Op het dak van het middenschip stond ter hoogte van het beoogde transept, een kleine vieringstoren met een ui-vormige en met leien afgedekte spits: het “Angelustorentje”. In dat torentje hing het Angelusklokje. Dat klokje werd geklept als het Angelus werd gebeden. Het torentje is er niet meer, maar in de kap zijn nog wel de grondbalken van het torentje te vinden. Naar verluidt is het torentje ooit door de bliksem getroffen en zou het zijn verbrand en daarna gesloopt.

Vroeger waren er twee orgels in de kerk. Aan de noordelijke muur op de scheiding van de 2^e en 3^e bouwphase heeft een klein koororgel gehangen, gebouwd in 1557. Dit is in 1679 wegens gebreken verwijderd. In de Grote Kerk te Alkmaar bezit nog wel een dergelijk wandorgel.

De trapopgang is nog aanwezig (de toegangsdeur zit naast het noordportaal) en loopt nu dood tegen de kerkmuur. In die muur zijn, waarschijnlijk door de organist in de tijden dat hij moest wachten, tekeningen gekrast. Zie ook: “Muurtekeningen in de trapopgang van het voormalige koororgel”. Aan de buitenzijde is te zien dat hier in de gevel oorspronkelijk een raam heeft gezeten, waarschijnlijk rond 1557 dichtgemetseld ten behoeve van het wandorgel. Waar de trap zich bevindt werd de muur aan weerszijden van de steunbeer schuinweg verbreed en voorzien van (nu dichtgemetselde) lucht / lichtopeningen in natuursteen omlijsting. In de steunbeer zelf is op ooghoogte iets ingemetseld, wat lijkt op een verweerd engelenkopje.

4. Het exterieur van de kerk

De aanbouwen tegen de kerk

De Laat Gotische zuid-, west- en noordportalen, alsmede de achthoekige doopkapel zijn gemaakt in de derde en laatste bouwphase van de kerk of kort erna. Nog weer later werd een oostportaal toegevoegd en werd het zuidportaal in het begin van de 17^e eeuw in oostelijke richting uitgebreid. Ook werd het westportaal verhoogd en werd de ruimte tussen kerk en toren volgebouwd met een kosterwoning.

Bij het oostportaal valt op dat de deuropening precies samenvalt met het midden van de Westerstraat op die plaats. Het portaal is gemaakt in 1603 in Renaissancestijl.

In de uitbreiding van het zuidportaal werd op verdieping de Librije ondergebracht. De ruimten beneden stonden bekend als “de stortkamer” en als “het leihuis”. Hier werden de collectezakken leeggestort respectievelijk de reserve-leien van de kerk opgeslagen.

De ruimte boven het westportaal is bereikbaar via een stenen wenteltrap met houten dektreden in een uitbouw.

De ruimte boven het portaal was altijd in gebruik voor de windwerken van het orgel. De speeltafel van dat orgel bevond zich in de kerkruimte en was ook via deze weg te bereiken. Later heeft men er nog een verdieping boven op aangebracht. Aan de inrichting is te zien dat die ruimte in de Franse tijd ooit is gebruikt voor de huisvesting van een burgerwacht. Dat is o.a. te zien aan de schouw, de houten grond bevindt onder de bestrating voor de vm brandweergarage. Op die plaats bevond zich een klein openbaar plantsoen waar men in tijden van droogte water kon putten.

De traptorens tegen de oostgevel

Deze torens zijn nodig om werkzaamheden in beide zakgoten en aan de daken te kunnen uitvoeren. Via de dakkapellen en houten loopbruggen in de kerk, zijn ook de buitengoten bereikbaar.

Afb. 5: achterzijde vm kosterwoning

De stenen trap in de traptorens blijkt verder omlaag te voeren dan tot nu bekend was. Ook de huidige deur heeft op een ander plaats gezeten, namelijk 1 meter lager en aan de zuidkant tegen de kerkmuur aan. Dit wijst er op dat tijdens de eerste bouwphase hier het maaiveld lager lag. De vloerhoogte van de kerk zal in die jaren meer boven het omliggende terrein hebben uitgestoken dan nu het geval is. Voor een toevluchtsoord bij hoog water niet zo'n gek idee.

Misschien dat daarom de deuren van de kerk naar binnen draaien. Want bij gevaar vluchtte men de kerk in. Het was immers een van de weinige stenen gebouwen in de stad en bovendien hoger gelegen. Die naar binnen draaiende deuren zijn nu een probleem, want nu moeten ze volgens de huidige brandweervoorschriften naar buiten draaien. Dat kan bouwkundig niet!

De traptorens zijn gebouwd gelijk met de eerste bouwphase. In de zuidelijke traptoren bevindt zich een natuurstenen spiltrap. Een 8-tal van de stenen traptreden zijn gemaakt van rode zandsteen. Bij het bouwhistorisch onderzoek van de laatste restauratie is ontdekt dat aan de onderzijden van die treden, reliëfs aanwezig zijn die wijzen op hergebruik van een of meer sarcofaagdeksels. Daarmee is een link gelegd naar een tijd die ons terugvoert naar de 11^e of 12^e eeuw. Mogelijk hebben die bouwsporen betrekking op onderdelen van een voorganger. Dit is natuurlijk niet met zekerheid vast te stellen maar onmogelijk is het niet. Op meer plaatsen in de regio heeft men sarcofagen of onderdelen daarvan aangetroffen: Hem, Egmond, Ursem, Wieringen, Wieringermeer.

De bouw van een toren bij de kerk

Behalve de de St. Gommarus- of Westerkerk beschikt Enkhuizen over nog een grote kerk: de St. Pankras- of Zuiderkerk. Rond de bouw van beide kerken bestond een zekere wedijver tussen de parochies. De St. Gommaruskerk (van de bouwers) werd uiteindelijk groter en hoger en oogde welvarender. De parochie was ook groter. Maar... de St. Pankraskerk (van de vissers) kreeg een imposante westelijke toren en daar kon de St. Gommaruskerk niet in meegaan.

Toch zijn de plannen er wel voor geweest. Net als in de Grote Kerk in Alkmaar heeft er in de kerk langdurig een schilderij gehangen met daarop een afbeelding van de St. Gommaruskerk met toren. Het schilderij is, in tegenstelling tot het schilderij van Alkmaar, verloren gegaan.

En ook hier zouden, net als in Hoorn en Alkmaar, alvast heipalen in de grond zijn geslagen om de bouw van een volwaardige toren te zijner tijd mogelijk te maken.

Toen de door geldgebrek onderbroken bouw van de St. Pankrastoren in 1518 werd voortgezet was het voor de St. Gommarusparochie duidelijk dat definitief van de bouw van een eigen volwaardige toren moest worden afgezien. Daarvoor in de plaats begon men in 1519 met de bouw van een losstaand houten "klokhuis" ten oosten van de kerk. De toren werd gebouwd om daarin een luidklok te kunnen ophangen.

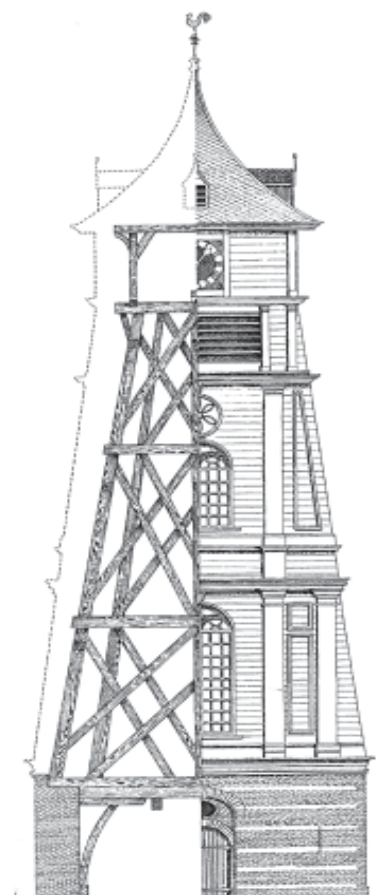
In 1877 besloot men de toren niet te slopen maar op te knappen.

Het uiterlijk van de toren kreeg toen z'n huidige vorm. Deze toren is ons nu bekend als de Westertoren. Naar voorbeeld van eerder- en elders gebouwde "met hout omklede friese klokkenstoelen" o.a. te Nibbixwoud, Hoorn en Alkmaar. Maar ook te Sneek, Overveen, Leiden en Haarlem enz. enz.

5. Het interieur van de kerk

Algemeen

De Westerkerk is een 3-beukige hallenkerk. (zie afbeelding blz. 10)

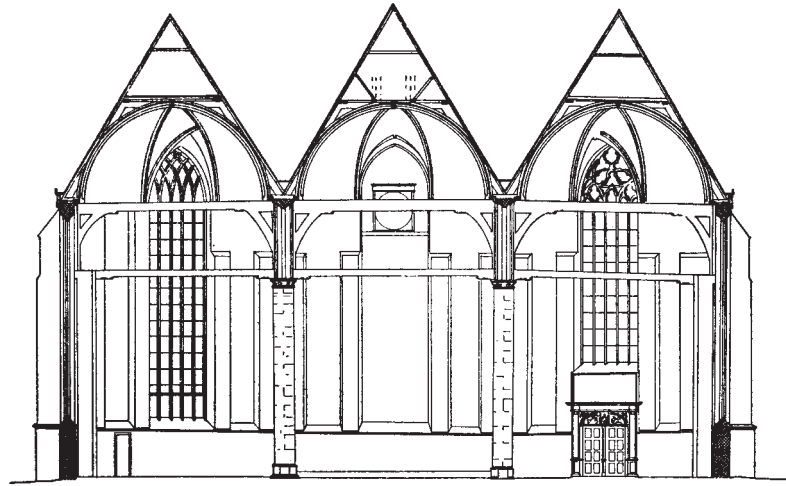

Afb. 6: aanzicht/doorsnede van de westertoren

Maten van de kerk zijn: lengte 86 meter, breedte 38 meter en hoogte 18 meter.
De totale vloeroppervlakte is ± 2200 m²

De vier portalen (oost-, west-, noord- en zuidportaal) zijn later, in de 16^e en 17^e eeuw tegen de kerk aangebouwd.

De lage deurbogen aan de noord- en westzijde van de kerk wijzen op de deuren die vroeger toegang gaven tot het kerkhof. Van een paar deuren liggen de drempels nog diep in de grond.

Afb. 7: DWARSDOORSNEDE ¼ OOSTEN

Citaat uit het boekje van D. Brouwer: “De 21^e mei van het jaar 1572 was voor Enkhuizen een historische dag, daar de burgerij toen openlijk brak met het bewind van Alva en zich plaatste aan de zijde van de Prins Willem van Oranje. Daarmee ging gepaard een ommekeer in de dienst der kerken. Een der eerste maatregelen van de nieuwe regeerders was: het beschikbaar stellen van beide kerkgebouwen (de Zuider- en

Westerkerk) voor de godsdienstoefening der Hervormden. Op 23 mei werd de eerste predikatie van de Gereformeerde religie in de Sint Pancras of Zuiderkerk gehouden. Alles, wat aan de Roomse eredienst herinnerde werd uit de kerken verwijderd.. Volgens Van Trigts Overzicht van de Geschiedenis der Kerkhervorming hebben de Roomsgezinden nog gelegenheid gehad of gekregen om verschillende kostbaarheden in veiligheid te brengen.”

Eén van de opschriften op de balken herinnert hier nog aan:

Int jaer vyfthien hondert tseventig twee
is door Yehovae crachtige hand
t pausdom verstooten uyt dese stee
de ware religie daerin geplant

Het waren natuurlijk voor het merendeel dezelfde mensen die naar hun eigen kerk gingen. Zelfs de priester koos na een tijdje voor de nieuwe religie. Wie niet meeding moest maar een ander onderkomen zoeken.

De stenen altaren werden later gebruikt als grafmonument(grafzerk). De houten beelden werden overgebracht naar de zolder van het stadhuis en naar het schijnt zijn ze in 1654 in een moeras gedumpt en vernietigd. “Weg ermee” moeten de calvinistische stadsbestuurders hebben gedacht. Ze konden dat doen omdat de kerk en de staat toen zeer nauw met elkaar verweven waren. Het stadsbestuur had dus ook wat te vertellen over de kerk.

Een ander opschrift in de trek balk:

*Die spaensche vloot
Seer vreeslijck groot
Heeft godt te niet gebracht
Int jaer van tachtig acht
MDLXXXVIII*

(Was dat niet het jaar van de vernietiging van de Spaanse Armada?)

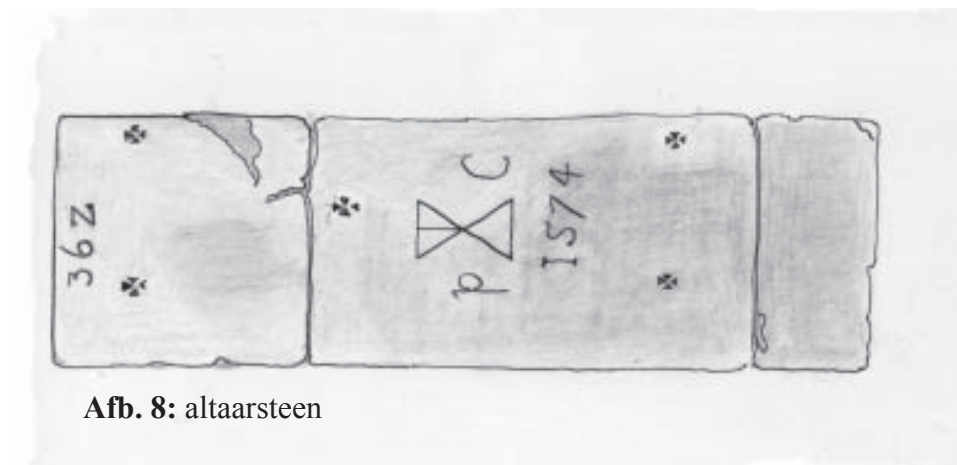
De grafzerken

De vloer is geheel bedekt met stenen zerken, meest van hardsteen en hier en daar van witte kalksteen en rode zandsteen. Men neemt aan dat enkele van die rode zandstenen zerken als altaar dienst hebben gedaan. Van 3 weten we het zeker: in de 4 hoeken en in het midden zijn kruisjes ingehakt. Die kruisjes zijn kenmerkend voor een altaarsteen. (zie tekening hier beneden)

Alle grafzerken zijn genummerd. Het zijn er meer dan 1600 in de maat 60x65 cm. Dit is eenderde van een heel graf, eenzesde van een dubbel graf. Ze liggen ook in de portalen.

Op 30 april 1612 werd bepaald dat de graframes een lengte moesten hebben van 7 houtvoeten en een breedte van 2 1/4 houtvoet. Een heel graf was 60 x 196 cm.

Er werd in drie lagen begraven. De overledenen lagen met het hoofd naar het westen en met de voeten naar het oosten. Alleen in het gedeelte tussen het priesterkoor en de oostelijke muur is dit patroon

Afb. 8: altaarsteen

verlaten: daar blijken de kisten noord-zuid te liggen. Althans dat geven met grond-radar verkregen beelden aan. De letter "K" op een zerk staat voor kerkgraven. Die graven waren van de kerk en werden gebruikt als men geen geld had voor een eigen graf.

Omstreeks 1612 ging

men over tot verhoging van de vloer omdat die nog maar weinig boven het niveau van het grondwater uitstak.

In 1733 werd de vloer nogmaals verhoogd. Daardoor waren de basementen van de pilaren niet meer zichtbaar. Deze verhoging werd gedeeltelijk betaald door de bezitters van eigen graven.

Aanvankelijk waren alle zerken gemerkt met bepaalde onderscheidingstekens: lijnenfiguren, die overeenkomst vertoonden met Germaanse runen en de antieke huismerken. Vele van deze onderscheidingstekens zijn verdwenen maar in het grafboek van plm. 1600 komen ze alle nog voor. In de Franse tijd zijn op hoog bevel de wapenfiguren en titels uit de opschriften op de grafzerken weggehakt. Dit onder het motto: vrijheid, gelijkheid en broederschap (liberté, égalité et fraternité). Er mocht geen onderscheid meer zijn tussen mensen, zelfs niet als ze al begraven waren. Men was kennelijk bang dat nazaten zich zouden beroepen op hun afkomst. Toch zijn er enkele zerken goed bewaard gebleven.

De oudste voorkomende steen is de dubbele zerk nr. 74-75 uit 1460.

In vele zerken zijn beroepssymbolen gebeiteld: een schip, een troffel (een metselaar stond in hoog aanzien). Ook de davidster komt voor, maar dat wil niet zeggen dat daar een Joodse persoon is begraven.

Een aardig grafschrift is van Leendert Palenstein:

*Dat ghy nu bent, waar ick voor desen,
dat ick nu ben, sult ghy haest wesen*

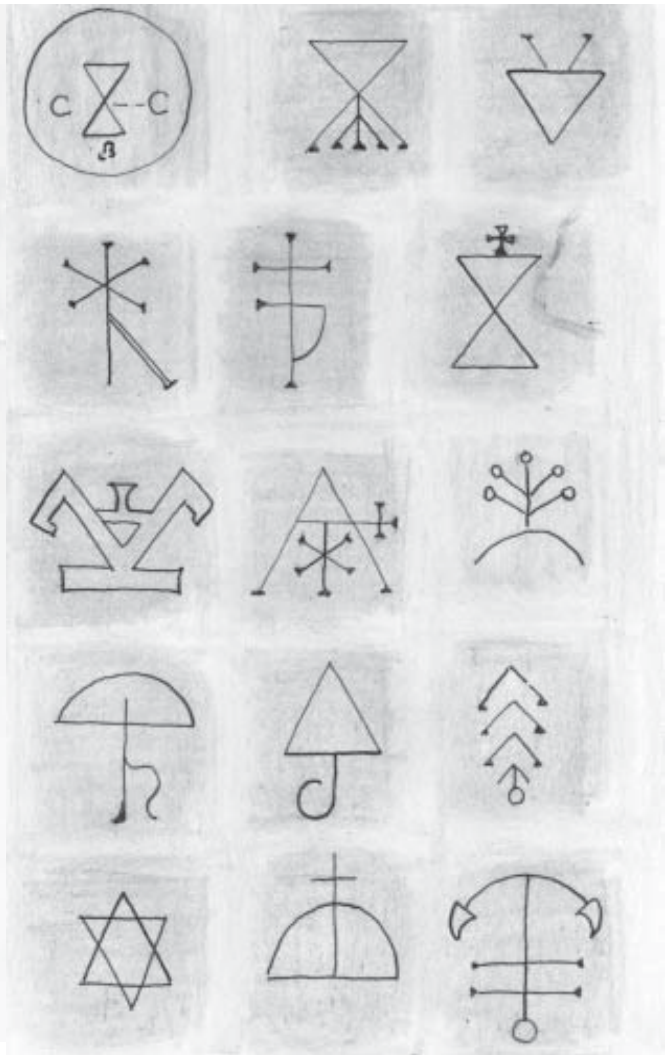
Het koorhek

Het koorhek gaf vroeger toegang tot het hoogkoor waar alleen de priesters toegang hadden. Het is voorzien van weelderig houtsnijwerk van zeer hoge kwaliteit. Onvergelijkbaar mooi zijn de panelen van het basement in hun speelse rijkdom. D.Bierens de Haan heeft een boek geschreven over "Het houtsnijwerk in Nederland tijdens de gotiek en de renaissance."

Daarin staat te lezen:

Afb. 9: enkele beroepssymbolen

Afb. 10: enkele huismerken

“Het koorhek in de Gommarus -of Westerkerk te Enkhuizen heeft wel het mooiste beeldhouwwerk der vroegrenaissance en is tevens een meesterwerk van klein-architectuur.

De gehele opbouw is zeer luchtig zoals klein-architectuur behoort te zijn. Hoe levendig is de engel van Sint Mattheus voorgesteld, die naar de apostel toe komt lopen. De beeldsnijder, die dit werk in 1542 volbracht, moet wel een nauwe betrekking met Italië gehad hebben. Deze zwevende majestueuze figuren, echt bovenmenselijk geworden door vergrote ledematen, doen aan de wandschilderingen van de Sixtijnse kapel te Rome (1509-1512) door Michel Angelo denken, welke zo inspirerend voor de beeldhouwers hebben gewerkt. Maar de grote vraag is: Hoe kon die invloed binnen 30 jaar tot Enkhuizen doordringen?”

Afb. 11: ornament koorhek met datum

Het koorhek werd geplaatst in 1542, vermoedelijk door Jan Terwin. (zie tekening op bladzijde 12-rechts onder)

Er moet daarna nog door meerdere houtsnijders aan zijn gewerkt tot 1572. Door de Reformatie kon het werk niet verder en het laatste paneel (het meest zuidlijke) werd niet meer afgemaakt.

Afb. 12: schelpnis met de evangelist Mattheüs (met engel)

Afb. 13: idem met Moses (met de tien geboden)

Afb. 14: idem met Christus (met druiventros)

Afb. 15: idem met de evangelist Johannes (met arend)

In 1916 verscheen er een publicatie waarin stond dat de Fransman Jeannin de vervaardiger van het houtsnijwerk is geweest. Toen in het Franse stadje waarin hij woonde in 1530 een oorlog uitbrak, is hij waarschijnlijk vertrokken naar Holland. Hij moet ook het houtwerk van de koorbank van de Grote Kerk in Dordrecht hebben versierd.

Aan de oostzijde van het koorhek staat het wapen van keizer Karel V met de tekst:

“**Plvs Ovltre**” hetgeen betekent “steeds verder”. Karel V besteeg in 1515 de troon als heer van de Nederlanden. In 1517 kwam daar het Spaanse koningschap bij en in 1519 het Duitse keizerschap. Net als zijn vader, Karel de Stoute streefde Karel V duidelijk naar uitbreiding van zijn Rijk. Op het wapen zien we behalve de Habsburgse adelaar ook twee zuilen afgebeeld: de zuilen van Hercules welke volgens de Griekse mythologie staan voor de straat van Gibraltar. Hiermee gaf Karel te kennen dat hij in Europa wilde heersen tot aan de straat van Gibraltar aan toe.

Maar waarom werd het wapen van een wereldlijk heerser, die in 1517 overigens naar Spanje vertrok in deze kerk afgebeeld? Kennelijk was de afstand tussen Kerk en Staat nog steeds niet groot. Daarom zit het wapen misschien ook aan de kant van de kerkelijke gezagsdragers. De kerkbezoekers konden het wapen vanaf hun plaats zelfs niet zien.

En waarom heeft men het wapen na de reformatie en de strijd tegen de Spaanse overheersing ongemoeid gelaten? Kennelijk stond het volk toch minder vijandig tegen Karel V als tegen zijn zoon Filips II, die in 1555 het roer van zijn vader overnam. In “Enkhuizen 1572” vinden we vermeld: “de verhouding van Enkhuizen tot Karel V was voortreffelijk geweest. In de schippers van de stad stelde hij veel vertrouwen”.

Wat ook opvalt aan het koorhek is dat de draaibare gedeelten van het koorhek alleen vanaf de binnenzijde afsluitbaar waren.

De spijlen zijn van oorsprong van koper zijn geweest, maar die zijn in 1573 weggehaald om te dienen als oorlogsmateriaal. Later heeft men de thans aanwezige zinken spijlen aangebracht. Een afgietsel in gips van het koorhek is opgesteld in het Rijksmuseum te Amsterdam.

De preekstoel

Vanaf de preekstoel (1567/68) werd het evangelie verkondigd. Niet zo gek om de zijden van de kuip te voorzien van afbeeldingen van de 4 evangelisten en ook van de prediking van Johannes de Doper. We zien de apostel Mattheus met zijn symbool: een engel, Markus met een leeuw, Lucas met een stier of een os en Johannes met een adelaar.

Afb. 16: inkijkgens met Mattheüs

boven gerichte maansikkel, in het Oude Testament symbool voor ‘vernieuwing van het leven’. Tijdens de 1^e fase van de laatste restauratie heeft de preekstoel, die was aangetast door de bonteknaagkever, een stikstofbehandeling ondergaan. De gehele constructie werd omhuld met een plastic folie en werd de zuurstof tot in het hout, vrijwel geheel verdrongen door stikstof. De kevers moeten hierdoor zijn gestikt.

Het orgel

De orgelkas dateert uit 1547 / 1548. De frontpijpen dateren waarschijnlijk uit 1679.

In de bekroning van het orgel moet volgens het boek “Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel Westfriesland, 1955 een beeld van St. Gommarus te vinden zijn. Op het hoofdwerk van het orgel bevinden zich 3 pagodevormige paviljoens. Bij de eerste fase van de laatste restauratie kon dit van een steiger goed worden bekeken. Op het middelste staat staat een ten voeten uitgebeelde figuur met pelgrimsstaf in de hand. Dat zal dan de heilige Gommarus zijn met zijn die immers met zijn staf in de grond stak, waardoor een bron ontstond.

Het vorengenoemde boek noemt ook, in het houten hanggewelf van het rugpositief van het orgel, de in een verdiepte cirkel beweeglijke kop, de z.g. Roraffe of Papottier (= in het Frans: babbelaar). Dat is zeker niet St. Gommarus!

De mogelijkheid is wel eens geopperd dat deze kop mechanisch was verbonden met een aldaar geplaatst offerblok. en knikte het hoofd goedkeurend als er geld in het offerblok werd ingeworpen.

In 1896 waren er zoveel gebreken aan het orgel dat het hele orgel eruit werd gehaald en vervangen door een nieuw orgel met een pneumatisch systeem. De bouwer was Steenkuyt. Dat was toen een zeer modern orgel. Dit is gebeurd onder leiding van de organist, stadsbeiaardier en dirigent Crevecoeur. Een man met grote invloed. De speeltafel werd toen omgedraaid. De organist zit dus nu met zijn rug naar de kerk. Dat orgel zit er nu dus nog in, maar dat moet ook nodig gerestaureerd worden. Het pneumatisch systeem bleek zeer kwetsbaar te zijn en dat wil men ook niet meer terug.

Het rugpositief is in de 80-er jaren van de twintigste eeuw weer bespeelbaar gemaakt onder leiding van de organist van de Hervormde gemeente, de heer Henk Nauta, samen met Jan Bruin en Frans Hansen.

De banken

In 1808 kwam er een verzoek van de Burgemeester Van der Willige om een “eeregestoelte” te maken voor Burgemeesteren en Wethouders en voor mensen van meer of minder “Gedistingeerd aanzien”. Dit werden ook wel de “Heerenbanken” genoemd. De burgemeestersbank had een achterschot, een

De afbeeldingen staan in zogenaamde inkijkgens. De evangelisten zitten op wolken en zijn uitgevoerd in reliëf. Ten dele maken zij zich zelfs los van de reliëf-grond. In combinatie met de perspectivische lijnen wordt meer diepte gesuggereerd dan in werkelijkheid aanwezig. Het tafereel is uitgesneden uit een massieve plaat eikenhout.

Dit type preekstoel komen we ook tegen in de Grote Kerk van Delft en van Den Haag. Vooral de gelijkenis met die van Den Haag is treffend. Volgers kenners doet de ornamentiek in de kleine friezen boven de panelen, zoals de satyrtjes boven Mattheus, denken aan Cornelis Floris of Colijn de Nole.

Het klankbord is van latere datum, evenals de trap naar de preekstoel. De bekroning van het klankbord is evenwel weer 16^e eeuws.

Op de bekroning een naar

Afb. 17: ornament op klankbord: koning David met de harp

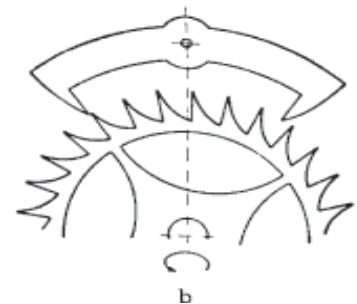
overkapping en groene gordijntjes boven de deuren. De huidige predikantenbank was vroeger de burgemeestersbank. De haakjes voor de gordijntjes zitten er nog in. Zo kwam er ook een wezenbank. In het middenschip stonden stoelen, meestal vrouwenzitplaatsen. De stoelen dateren overigens van 1677. Daarvoor zat men op lage banken die gemakkelijk verwijderd konden worden voor het geval dat er iemand in de kerk begraven moest worden.

Die dichte banken waren wel handig, want het was 's winters koud in de kerk en het tochtte ook. In die banken kon je met een stoof je voeten nog enigszins warm houden.

Het uurwerk van de klokkentoren

Volgens Brandt had het ten noorden van de Westerkerk gelegen St Caeciliaklooster in het jaar 1465 een kleine toren met een "uurklok". Bij een uurklok werd op elk heel uur de tijd aangegeven door op een klok te slaan. In z'n eenvoudigste vorm een uurwerk met een slaginrichting, nog zonder tijdaanwijzing op wijzerplaten.

Mogelijk was de aanwezigheid van een uurklok zo dicht bij de Westerkerk de reden om de kerk of klokkentoren niet van een eigen uurklok te voorzien. Later wilde men dat echter wel. Maar toen was het torentje van het St Caeciliaklooster waarschijnlijk al door brand verloren gegaan. In 1603 besloot de stad daarom het oude uit 1528 daterende uurwerk van de Zuidertoren te vernieuwen en het vrijkomende oude uurwerk naar "het klokhuis" over te brengen. In 1609 werd dat klokhuis ook nog eens verhoogd. Dat verhoogde gedeelte kreeg verticale wanden, waarop wijzerplaten konden worden aangebracht. Bovendien waren de wijzerplaten zo in een groter deel van de omgeving te zien.

Afb.18: ankerrad met anker

Op het ankerrad van het oude smeedijzeren uurwerk staat "Me fecit Hartwig Munster Enchusae A° 1754". In dat jaar heeft het uurwerk belangrijke veranderingen en verbeteringen ondergaan. Hierover zijn nog de nodige brieven in het oude archief van de gemeente gevonden. Hieruit valt op te maken dat deze werkzaamheden gelijk met verbeteringswerken aan de toren werden uitgevoerd. Mogelijk zijn in die tijd ook de versterkingen in de toren aangebracht in de vorm van 7 grote scheepsmasten. Kennelijk was de toren toen al aardig in verval geraakt. Overigens net als de economie ter plaatse, waardoor men gemakkelijk aan scheepsmasten kon komen.

In 1939 werden de gemeentelijke uurwerken geëlektrificeerd, waarmee een einde kwam aan een eeuwenoude taak: het dagelijks moeten ophijzen van de gewichten van het uurwerk en van de slagwerken. Het uurwerk ontkwam aan die modernisering. Immers op korte afstand was de nieuwe toren van de RK Kerk gekomen, waarmee deze omgeving al was voorzien van een nauwkeurige tijdaanwijzing. Het oude uurwerk werd daarna niet meer opgewonden en 't werd aan z'n lot overgelaten. Volgens de laatste klokkenist in dienst van de gemeente, de heer Somberg, heeft het uurwerk tot die tijd goed gelopen.

Afb. 19: de toren in de 18/19e eeuw

Rond de jaren '70 van de vorige eeuw was de heer Ekkerman koster van de Westerkerk. Het stoorde hem dat de wijzer op de wijzerplaat in de kerk al die tijd stil stond. Hij wilde het uurwerk weer in bedrijf stellen en het uurwerk

voorzien van een automatische opwindinrichting. Zijn poging met beperkte middelen slaagde maar ten dele: het uurwerk stond geregeld stil. Maar waar de heer Ekkerman wel in slaagde was dat er weer aandacht werd besteed aan het oude uurwerk waarvan de kennis inmiddels verloren was gegaan.

Inmiddels was er bij de Hoogovens in IJmuiden een “Stichting tot Behoud van het Torenuurwerk” opgericht. Toen de leden van die Stichting eens op het jaarlijkse reisje Enkhuizen en ook de Westertoren aandeden bood men gelijk aan het uurwerk te restaureren.

Die restauratie vond plaats tussen 1990 en 1993. Maar toen stond er weer een gereviseerd uurwerk met een mechaniek om het uurwerk gelijk te houden met een tijdsein dat vanuit Frankfurt via de ether wordt verspreid. Een laatste verbetering vond nog in 2002 plaats waardoor de betrouwbaarheid en de nauwkeurigheid van het uurwerk nog verder toenam.

De wijzerplaat in de kerk

Ten behoeve van de kerkgangers werd er een wijzerstang vanuit de toren, over de kosterwoning heen, naar een wijzerplaat in de kerk gevoerd. Deze wijzerplaat hangt aan de oostkant in de kerk.

Op de wijzerplaat staat de volgende spreuk: *Sic Transit Gloria Mundi*.

De betekenis is: Zo gaat de grootheid der wereld voorbij. Hoe lang die wijzerplaat al in de kerk aanwezig is, is niet bekend. Mogelijk al vanaf 1609, maar waarschijnlijker is dat dat gelijk met verbeteringen aan het uurwerk en aan de overbrengingen naar de wijzerplaten is gebeurd en dat vond plaats in 1754.

Over de librije

In 1597 bestond er in Enkhuizen een librije. Doch waarschijnlijk werd de librije pas in 1628 op de huidige plaats in de Westerkerk ondergebracht. Als mogelijke stichters worden de predikant en rector Vesterman alsmede de medicus en botanicus Bernardus Paludanus genoemd. De librije is in de loop der tijd door aankoop en door schenkingen uitgegroeid tot een unieke cultuurhistorische verzameling met werken uit de laat 15^e eeuw, de 16^e eeuw en uit de eerste helft van de 17^e eeuw.

De librije bestaat uit zo'n 500 boeken. Sommige zijn nog met de handgeschreven. Er zijn boeken bij uit het begin van de boekdrukkunst (incunabelen). Er liggen vier atlanten van Amsterdams cartograaf, drukker en uitgever Blaeu (1571-1638). De boeken zijn en blijven eigendom van de Hervormde Gemeente Enkhuizen.

Van het begin van de 17^e eeuw werden de boeken in deze ruimte in de kerk bewaard. Ze hebben het redelijk goed overleefd. Er zijn nu geen boeken in de librije. Ze liggen sinds de start van de laatste restauratie opgeslagen in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Ze liggen daar onder uitstekende condities: temperatuur en luchtvochtigheid worden in de hand gehouden. Pas als de librije ook een klimaatbeheersing en een goede beveiliging heeft komen de boeken terug.

In het portaal van de librije bevindt zich in de no-hoek een beschilderde kast. Dit schijnt een bijzondere beschildering te zijn. Er zijn overeenkomsten met beschilderingen in de chirurgijkamer van het Waaggebouw en in een gerestaureerde winkel in de Westerstraat (parfumerie Française).

Over de kerkenraadskamer

Het lag oorspronkelijk in de bedoeling de kamer boven het zuidportaal, tot voor kort in gebruik als kerkenraadskamer, van een hoog houten plafondgewelf te voorzien. Maar nog tijdens de bouw werd daarvan afgezien. Maar toen was in de zuidgevel al een hoge raampartij gemaakt en was het geraamte voor het gewelf al gevormd. Men besloot de ruimte minder hoog te maken. Waren daar constructieve

Afb. 20: beschildering kast

redenen voor (spatkrachten), moest men bezuinigen of wilde men het vertrek beter verwarmbaar maken? Wie zal het zeggen? Men bracht toen een verlaagd balkenplafond aan en de daarboven resterende ruimte werd zolder. De doorlopende raampartij en de eikenhouten gewelfribben zijn daar te zien. Worden de eikenhouten gewelfribben goed bekeken dan valt op dat er geen spijkers, ja zelfs geen spijkergaatjes in zitten. Er heeft dus nooit een “beschieting” tegen die ribben gezeten. Dat vormt het bewijs dat de plannen tijdens de uitvoering werden veranderd.

De wanden van de kerkenraadskamer zijn afgewerkt met goudleerbehang. Goudleer is via de Moren (Noord-Afrika), Spanje en de Zuidelijke Nederlanden in ons land bekend geworden. Goudleer is gemaakt van kalfsleer. Leer van volwassen koeien zou te stug zijn. Het goudleer in de Westerkerk is gemaakt rond 1700. Het patroon is ontworpen door de Fransman Daniël Marot. De werkwijze is als volgt: de stempel met het patroon wordt in het leer gedrukt en daarna wordt het leer ingekleurd.

Het ontwerp van het goudleer in de Westerkerk is heel apart en volgens de restaurateur alleen te vinden in Huis ten Bosch in Den Haag. Ook de blauwe kleur komt niet veel voor. Bij de kleurkeuze van het schilderwerk in de kerkenraadskamer is rekening gehouden met de kleur van het goudleer.

De recente restauratie van het goudleer heeft € 68.000,- gekost. Bij de vorige restauratie (in de jaren vijftig) was het leer op een linnen ondergrond geplakt. Door het ongelijk trekken van het linnen en het leer ontstonden er scheuren in het leer. De restaurateur heeft het oude goudleerbehang nu op nieuw kalfsleer verwerkt en tot één geheel samengevoegd. Aan de randen was het oude behang te zeer beschadigd en daarom is het nieuwe leer daar zichtbaar. Het behang is geniet op een houten frame. Het oude leer is dus helemaal vrij. Omdat leer een natuurlijk product is, is het aan bederf onderhevig. Dat proces is nu gestopt.

Als “vloerbedekking” waren de houten vloerdelen tot de laatste restauratie bedekt met een dun laagje zand.

Het bijzondere van de aanwezige schouw is dat de wandtegels bijbelse afbeeldingen bevatten.

In het verleden werden rond de schouw ook wel catecheselessen gegeven waarbij onderwerpen werden gekozen die op de tegels staan afgebeeld.

De 27 stoelen met leren bekleding die rond de tafel stonden moeten nog gerestaureerd worden. Momenteel staan hier nu de stoelen die tot maart 2003 in de Raadzaal in het Stadhuis stonden.

6. Diverse onderwerpen

Predikanten

De eerste predikant in 1572 na de reformatie was ds. Rischarde Klaasz. Hij genoot een traktement van 200 gulden per jaar en overleed in 1575. In 1574 werd naast hem ds. Anthonius Nicolai beroepen. Dat was een gewezen rooms-katholiek priester die tot de nieuwe religie was overgegaan.

Begraven in en buiten de kerk

In de Franse tijd (rond 1800) werd het begraven in de kerk verboden. Het gemeentebestuur moest zorgen voor een dodenakker buiten de bebouwde kom. Maar de gemeente Enkhuizen kon vanwege financiële moeilijkheden niet aan de verplichtingen voldoen voor de aanleg van een kerkhof buiten de stad en vroeg dispensatie. Ze deed de toezeggingen dat het erf rond de Westerkerk, waar tevoren naar het schijnt alleen zelfmoordenaars, drenkelingen, slachtoffers van de pest en dergelijke ter aarde werden besteld, geheel voor begraafplaats gebruikt zou worden. Het werd de Westerhof genoemd. Wel werd bij uitzondering en na toestemming nog in de kerk begraven als de mensen daar een eigen graf hadden.

Afb. 21: bijbelse afbeeldingen op wandtegels

De uitdrukking “stinkend rijk” komt nog van het begraven in de kerk. Alleen de rijkere konden zich daar een graf veroorloven. Waar het woord stinkend vandaan komt is niet zo moeilijk te raden.

Toen in 1830 de Algemene Begraafplaats bij de Noorderpoort in gebruik genomen werd, ontving het kerkbestuur als schadeloosstelling van het gemis aan inkomsten van grafrechten f 10.000,- in tien jaarlijkse termijnen van f 1000,-

De laatste overledene die op de Westerhof begraven werd, is Eva van Eden. Dat was in 1831, op een donderdagavond om 8 uur.

Gegevens uit Westfries archief in Hoorn

Onder leiding van het kerkbestuur en in opdracht van de schepenen werd het ter aarde bestellen van de overledenen via de Westerkerk geregeld. De administratie werd in grafboeken bijgehouden. Voor 1630 zijn de gegevens van overledenen vrijwel niet leesbaar.

In de periode 1630 t/m 1831 zijn er in de Westerkerk 55577 doden begraven en op de Westerhof 2311. Er van uitgaande dat Enkhuizen omstreeks 1630 maar liefst 21000 inwoners telde en wetende dat er alleen in de Westerkerk en de Zuiderkerk begraven mocht worden, moet het aantal begraven mensen vele malen hoger liggen. Het totaal aantal doop- en geboorteaangiften van 1582 t/m 1811 bedroeg 87.198 kinderen.

Inrichting voor de katholieke eredienst

De huidige kerk is oorspronkelijk gebouwd en ingericht als een katholieke kerk. Van die oorspronkelijke inrichting zijn bewaard gebleven: het koorhek met aansluitend de vorm van het verhoogde koorgedeelte, de kuip en de bekroning van de preekstoel en de gehele orgelkas. Mede door deze onderdelen wordt de kerk tegenwoordig gerekend tot de top 100 van de Rijksmonumenten in Nederland.

In vroeger tijden was het koor rondom gesloten met een dichte houten wand die aansloot op het koorhek. Hierdoor was dit deel afgescheiden van de rest van de kerk, wat wel nodig was als de kerk voor andere, meer wereldse doeleinden werd gebruikt. Maar het was tevens ook een teken van de grote afstand tussen de geestelijkheid en de gelovigen.

In het oostelijk deel van het koor stond het hoofdaltaar (Waarschijnlijk het St. Gummer-altaar) en tegen de lange wanden stonden de koorbanken voor de priesters. Die zijn verdwenen evenals nog een 8-tal bijaltaren die, zo mag worden aangenomen ter hoogte van het koor rondom tegen de buitenwanden stonden. Volgens Brouwer stonden de bij-altaren bekend als:

- Het altaar van Onze-Lieve-Vrouwe-ter Noodt
- Het St. Anthonis-altaar
- Het St. Anna-altaar
- Het St. Pieter-en Paulus-altaar
- Het St. Maria-Magdalene-altaar
- Het altaar van de Vijf Woorden onzes Heeren
- Het Allerzielen-altaar
- En het Armen-altaar

Interessant is te vermelden dat enige decennia geleden bij rioleringswerkzaamheden in het centrum van de stad, een levensgrote zandstenen kop werd aangetroffen. De vindplaats lag vroeger aan de rand van een moerassig gebiedje waar mogelijk afval werd gestort. Volgens deskundigen van het Catharijneconvent te Utrecht gaat het om het hoofd van de apostel Johannes, treurend onder het kruis. De kop staat ook afgebeeld op de omslag van het boek “Sint Gommer en Sint Pancras” van W.H. de Boer.

Men dateerde de kop tussen 1495 en 1505 en de beschadigingen wijzen in de richting van de beeldenstorm. Het zou deel hebben uitgemaakt van een grote beeldengroep. Niet bekend is uit welke kerk het beeld vandaan komt. Dat is ook niet meer te achterhalen. Maar het zou de Westerkerk geweest kunnen zijn.

Afb. 22: Johannes onder het kruis

Immers: de datering komt overeen met de nieuwste gegevens over de stichtingsdatum van de kerk (althans van de 1^e en 2^e fase).

Er is altijd beweerd dat de St. Gommarus-parochie welvarender was dan de St. Pancras-parochie en ook meer parochianen heeft geteld.

Dat werd vroeger uitgedrukt in het aantal communicanten: bij de Informatie van 1514 waren dat er bij beide parochies 1800 respectievelijk 500. Dit maakt het voorkomen in deze kerk van een grote kostbare beeldengroep wel mogelijk.

Maar het blijft natuurlijk allemaal speculatief. Het kan in die roerige tijden net zo goed uit een andere kerk van een andere plaats vandaan komen.

Hoe de inrichting van de kerk er verder heeft uitgezien is niet of weinig bekend.

Wel blijken de pilaren die rond het priesterkoor staan vroeger versierd te zijn geweest met geschilderde heiligenfiguren. Bij de restauratie van 1948-1954 zijn er sporen van gevonden.

Blijkbaar waren die heiligenfiguren tot die tijd weggekalkt. Brouwer schrijft in zijn beschrijving van het interieur: “de pilaren zijn gedeeltelijk grijs geschilderd”. Op een foto uit die tijd is te zien dat dat betrekking heeft op de basementen van de pilaren.

Ook zijn er vermeldingen van schenkingen (1515, 1522) voor het aanbrengen van gebrandschilderde ramen in de Zuid- en Noordkap. Die ramen zijn in de loop der tijd geheel verloren gegaan.

Restauratie van het orgel

Het is de bedoeling dat het orgel wordt gerestaureerd. De frontpijpen moeten er worden uitgehaald. Deze worden dan zichtbaar opgeslagen in de kerk. Als de orgelkas leeg is, wordt deze behandeld tegen de bonte knaagkever en de houtworm. Daarna wordt de kas gerestaureerd en ook het orgel zelf. We hopen dat het orgel spoedig kan worden gedemonteerd. De restauratie zelf kan wel enkele jaren duren.

Muurtekeningen in de trapopgang van het voormalige muurorgel

In de wanden van de trapopgang zijn afbeeldingen gekrast. Jammer genoeg is daar door verpulvering van het stucwerk niet zo veel meer van te zien. De heer Peter Bakker heeft nog kort voor zijn dood onderzoek hiernaar gedaan. Het bleken 7 à 9 afbeeldingen te zijn. Doordat hij de afbeeldingen door wrijven op papier had overgenomen en ook had gefotografeerd, kwam hij tot verrassende ontdekkingen. Zo blijkt er een lengtedoorsnede in de muur te zijn gekrast van de Zuiderkerk.

7. De instandhouding van het kerkgebouw

Restauratie 1998-2002

De voorlaatste restauratie vond plaats in de jaren 1948-1952. De architect was Fleddéus uit Enkhuizen en de aannemer was Gebr. De Graaf eveneens uit Enkhuizen.

Wegens nieuwe zorgen om de bouwkundige staat van de Westerkerk gaf de Kerkeraad in de jaren '90 van de vorige eeuw opdracht aan het architectenbureau Hangelbroek-Gouwetor uit Hoorn een onderzoek in te stellen en een restauratieplan op te stellen. Daarbij bleek dat vele houten onderdelen door de bonteknaagkever waren aangetast. Behalve het koorhek, de preekstoel en de orgelkas bleken vooral constructieve onderdelen in de kapvoeten ernstig daarvan te lijden te hebben. Zozeer dat de veiligheid voor bezoekers in het geding was. Het gebouw dan ook voor het publiek gesloten. Er vonden geen kerkdiensten meer plaats, de kerk was 's zomers voor bezichtiging gesloten en er vonden geen concerten meer plaats.

Toen de restauratieplannen gereed waren werden subsidieverzoeken ingediend bij de overheid. De subsidie werd in 1998 toegekend en na aanbesteding begon Koninklijke Woudenberg te Ameide met de klus. De 1^e restauratiefase omvatte in hoofdzaak:

- Bestrijding van de bonteknaagkever m.u.v. de orgelkas
- Reparatie en vervanging van aangetaste onderdelen
- Vernieuwing van alle goten en loodbekledingen van hoekkepers en nokken
- Aanbrengen van inspectiemogelijkheden in de kapvoer
- Plaatselijke vernieuwing en reparatie van leiwerken.
- Schilderwerken aan de houten gewelven en houtreparaties
- Reparaties aan het natuursteen van het raam boven het oostportaal
- Vernieuwing van de bliksembeveiliging

Na enige jaren werd ook begonnen met de 2^e fase in hoofdzaak bestaande uit:

- Reparatie van gevelmetselwerken en voegwerken
- Reparaties aan glas-in-loodramen en het aanbrengen van voorzetramen
- Verwijderen van slechte delen van het stucwerk
- Buitenschilderwerken
- Uitvlakken van de grafzerken in het westelijk deel van de kerk

Wat voor een laatste 3^e fase resteert

- Herstel stucwerken en sauzen van de wanden
- Aanbrengen elektrische installatie en ophangen kroonluchters
- Verder uitvlakken van de grafzerkenvloer
- Restauratie van het orgel
- Voorzieningen aan de Librije
- Alle voorzieningen die nodig zijn om het gebouw geschikt te maken voor een nieuw gebruik, waaronder het aanbrengen van toiletvoorzieningen en zo meer.

Bestrijding van de bonte knaagkever

In 1998, dus bij het begin van de laatste restauratie, is de bonte knaagkever door de firma van Jacob Slegten (de naam zegt niets, het is een eerlijk man) bestreden door de hele kerk tot in het hart van de houten balken gedurende 48 uur te verwarmen tot 48 graden Celsius. Dat gebeurde door het inblazen van warme lucht onder gelijktijdige verdamping van water. Er is 600 m³ water gebruikt om de relatieve vochtigheid op peil te kunnen houden. Anders zou het hout krom trekken of zelfs knappen. De methode bleek afdoende maar niet zachtzinnig. De kerk werd namelijk één grote sauna. Die hoge temperatuur kon alleen worden bereikt omdat de buitentemperatuur die dagen toevallig 30 à 35 graden was. Het dak bleek zo lek als een mandje te zijn, dus de warmte vloog er meteen weer uit.

Vanwege de warmte werden de preekstoel, het orgel en het koorhek helemaal ingepakt en geïsoleerd. De “koudlijm” verbindingen zouden immers door de grote hitte zacht worden en de verlijmde delen zouden als stukjes uit elkaar vallen.

De preekstoel werd later met stikstof werd behandeld. Als het goed is, zit daar dus ook geen bonte knaagkever meer in.

Omdat de orgelkas (zonder “t” ; net als een oogkas) helemaal vol staat met orgelpijpen heeft men alleen de gedeelten waar men bij kon bestreken met gif. Vandaar dat het orgel nog steeds is ingepakt. Pas als de orgelpijpen zijn verwijderd, kan men de hele orgelkas behandelen. Er ligt al een restauratieplan voor zowel de orgelkas (uit 1548) als het orgel klaar. Het bestuur is hiermee nu volop bezig.

Het onderhouden van het kerkgebouw

Het kwetsbare punt van dit kerkgebouw zijn de twee zakgoten (goten tussen twee daken). Het water dat op de daken valt, loopt vanaf de denkbeeldige lijn tussen fase 2 en 3 in oostelijke richting. De rest in westelijke richting. Gootlekkages hebben in de loop der tijd veel houtrot doen ontstaan.

Rot hout is als een slagroomtaartje voor de bonte knaagkever en de houtworm. Helemaal lekker vinden ze het als het hout ook met schimmels is aangetast. (net zo lekker als een stukje Franse kaas voor de mensen)

Omdat de kapconstructie van fase 3 uit gebruikt hout is opgetrokken, kwam er al in het begin een ernstige aantasting door de houtworm. Die zat er kennelijk al in. Dit heeft echter niet tot het verval geleid zoals dat bij de bonte knaagkever het geval was. De aantasting door de houtworm bleef in tegenstelling tot de bonte knaagkever beperkt tot de buitenste lagen van het hout.

In welke mate in de eerste fase van de restauratie het hout van de kapconstructie hersteld is, kan men zien in het oostelijk deel van de noordbeuk. Daar is het nieuwe hout nu nog niet geschilderd.

Ook is te zien welke muurstijlen ooit werden vernieuwd. Onder die stijlen zit een houten vulstuk. De nieuwe muurstijl kon namelijk alleen worden ingebracht als deze werd ingekort.

De eerste vervanging van een muurstijl vond al plaats in het jaar 1596. Werden later opnieuw nieuwe stijlen ingebracht dan werden deze voorzien van het jaartal daarvan. Vooral in de 18^e en in de 19^e eeuw blijken vele vervangingen te zijn uitgevoerd.

Loopbruggen

Bij de laatste restauratie zijn de aluminium loopbruggen aangebracht om de kapvoeten van binnenuit te kunnen inspecteren. Het onderste gedeelte van het groene houten gewelf is scharnierend gemaakt zodat de monumentenwacht onder de goten kan kijken of ze lekken.

Enkhuizen, 1 juni 2003

Dit infoboekje is gemaakt door Elly Faber, Alice de Vries, Jan Doedes en Adrie Brinkkemper, allen leden van de werkgroep Cultureel Erfgoed van de Stichting Cultuurcentrum "De Wester".

Alle rechten voorbehouden

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd of worden opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt, hetzij elektronisch of mechanisch door fotokopieën zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Stichting Cultuurcentrum De Wester.

Afb. 23: achterzijde kerkgebouw

Bijlage 1: bronnen

- 1 De Historie van Enkhuizen, Brandt en Centen, 1747
- 2 Kerstening in Nederland, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, educatief blad 2, 1984
- 3 Westfries Museum, Hoorn
- 4 Sint Gummarus in Geschiedenis en Legende, A. Hasenbroekx, 1978
- 5 Het Gummarusmysterie, A.J.J. Mulder, 1990
- 6 Stukjes Kerkgeschiedenis van Enkhuizen en de Streek, Wim Al, 1978
- 7 Gommerkerspel, P.A.M. Zwart, 1987
- 8 Wandelen met Oud Enkhuizen, P.J. de Vries, 1994
- 9 HISTORIE van den OORSPRONCK, FONDATIE en de VOORTGANCK der seer Vermaerder Zee ende Koopstad ENKHUYSEN, uitg. Oud Enkhuizen, 1984
- 10 Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcofagen in Friesland en elders in Nederland, H. Martin en P. Kruizinga, 1957
- 11 Beschrijving van de St. Gomarus- of Westerkerk en de St. Pancras of Zuiderkerk, D. Brouwer, 1948.
- 12 De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel VIII, Herma van den Berg, 1955
- 13 Kerkbanken, Koorhekken en Kansels, Jhr. Dr. J.S. Witsen Elias, 1946

Bijlage 2: afbeeldingen en foto's

- Voorblad, afb. 22 en 23: foto's A.J. Brinkkemper
Afb. 3 en 7: uit bron 12
Afb. 4, 5, 8 t/m 17, 20 en 21: tekeningen Elly Faber
Afb. 6: H. van Nieuwenhoven, RvdMZ
Afb. 18: Stichting tot Behoud van het Torenuurwerk

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
1. Inleiding	2
2. Het ontstaan van de kerk	2
Bewoningsgeschiedenis van de streek	2
Wie was Sint Gommarus ?	3
De stichting van een eerste Sint Gommaruskerk	3
Op zoek naar de voorganger(s) van de huidige kerk	3
De stichting van de huidige St. Gommarus- of Westerkerk	5
3. Bouwvolgorde en bouwfasering	5
Hoe is de kerk gebouwd?	7
Bouwsporen	7
4. Het exterieur van de kerk	8
De aanbouwen tegen de kerk	8
De traptorens tegen de oostgevel	9
De bouw van een toren bij de kerk	9
5. Het interieur van de kerk	10
Algemeen	10
De grafzerken	11
Het koorhek	12
De preekstoel	13
Het orgel	14
De banken	15
Het uurwerk van de klokkentoren	15
De wijzerplaat in de kerk	16
Over de librerie	16
Over de kerkenraadskamer	16
6. Diverse onderwerpen	17
Predikanten	17
Begraven in en buiten de kerk	17
Gegevens uit Westfries archief in Hoorn	18
Inrichting voor de katholieke eredienst	18
Restauratie van het orgel	19
Muurtekeningen in de trapopgang van het voormalige muurorgel	19
7. De instandhouding van het kerkgebouw	19
Restauratie 1998-2002	19
Bestrijding van de bonte knaagkever	20
Het onderhouden van het kerkgebouw	21
Loopbruggen	21
Bijlagen: bronnen en afbeeldingen.....	22